

Araştırma Makalesi • Research Article

Kırsal Kalkınmada Kırsal Turizmin Rolü: Muş İlinin Kırsal Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi

The Role of Rural Tourism in Rural Development: Evaluation of Rural Tourism Potential of Muş Province

Okan Türk ^{a,*}, Lutfullah Sadi Toprak ^b

^a Öğr. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, 49250, Muş/Türkiye.
ORCID: 0000-0002-0074-2835

^b Öğr. Gör., Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Gevaş Meslek Yüksekokulu, 65700, Van/Türkiye.
ORCID: 0000-0002-3079-920X

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 24 Mayıs 2018
Düzeltilme tarihi: 12 Ağustos 2018
Kabul tarihi: 28 Ağustos 2018

Anahtar Kelimeler:

Kırsal Kalkınma
Kırsal Turizm
Muş

ÖZ

Kırsal kalkınma, kent ile kır nüfusu arasındaki sosyo-kültürel ve ekonomik farklılıkları azaltmayı, kırsal nüfusun göç ve istihdam problemlerini yerinde çözmeyi amaçlamaktadır. Kırsal turizm ise tarımsal faaliyetlerin yoğun olarak yaşandığı kırsal bölgelerde tarımsal faaliyetlere bağlı olarak gelişim gösteren bir turizm türüdür. Günümüzde kırsal turizm kırsal kalkınmanın sağlanabilmesi açısından önemli bir unsur olarak görülmektedir. Kırsal turizmin yerel boyutta kırsal nüfusa istihdam olanağı sağlamak ve yerel ekonomileri canlandırarak göçü önlemek gibi etkileri olduğu düşünülmektedir. Muş ilinde nüfusun önemli bir bölümü geçimlerini kırsal kaynaklardan sağlamaktadır. Bu sebeple Muş ilinin kırsal turizm potansiyelinin harekete geçirilmesi ilin verdiği göçü önleyecek ve yerel halkın sosyo-ekonomik açıdan kalkınmasına yardımcı olacaktır. Bu çalışmada, Muş ilinde kırsal turizmin geliştirilebilmesi amacıyla ilin kırsal turizm potansiyelinin değerlendirilmesi yapılacaktır.

ARTICLE INFO

Article history:

Received May 24, 2018
Received in revised form August 12, 2018
Accepted August 28, 2018

Keywords:

Rural Development
Rural Tourism
Mus

ABSTRACT

Rural development aims to reduce socio-cultural and economic differences between urban and rural populations and to solve rural population, migration and employment problems in the place concentrated. Rural tourism is a type of tourism that develops in rural areas where agricultural activities are intensively developed depending on agricultural activities. Nowadays, rural tourism is seen as an essential element in terms of providing rural development. Rural tourism is thought to have the effects of providing employment to the rural population at the local level and preventing immigration by reviewing local economies. A considerable part of the population in Mus province livelihoods come from rural sources. For this reason, it can prevent the immigration caused by activating the rural tourism potential of Muş province and it will help the local people to develop socio-economically. In this study, the potential rural tourism of province will be assessed in order to develop rural tourism in Mus Province.

1. Giriş

Ülkeler, istihdamı artırmak ve toplumsal refah seviyelerini yükseltmek amacıyla son yıllarda artan bir şekilde kırsal kalkınma politikalarına öncelik vermektedir. Kırsal kalkınma kent ile kır nüfusu arasındaki ekonomik farklılıkların azaltılması ve istihdam problemlerinin yerinde çözülmesini amaçlamaktadır. Bu bağlamda kırsal turizm, gelişen ulaşım ve iletişim araçları ile uluslararası alanda ivme kazanan alternatif turizm faaliyetleri içerisinde kırsal kalkınmaya katkıda bulunan turizm türlerinden biri olarak

değerlendirilmektedir. Diğer bir ifade ile kırsal turizm; kırsal faaliyetlerin yoğun olarak yaşandığı kırsal alanlarda gelişim gösteren, turistlerin bu faaliyetlere dinlenme, eğlenme, yeni deneyimler keşfetme, boş zamanlarını değerlendirme, şehir hayatının yorucu kalabalığından kısa süreli ayrılma amaçlarıyla katıldığı alternatif turizm türlerinden biridir. (Kadanalı ve Yazgan, 2012).

Muş ili geniş tarım arazilerine sahip, nüfusunun büyük çoğunluğunun geçimini tarım ve hayvancılıkla sürdürdüğü illerden birisidir. Ayrıca Muş ili kırsal alanlarındaki araç-

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: o.turk@alparslan.edu.tr

gereç, teknolojik vb. imkânsızlıklardan dolayı kırdan kente göç olaylarının yoğun olarak yaşandığı illerdendir. Muş ilinde kırsal turizmin geliştirilmesi ile kırsal alanlarda yaşayan insanlara tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden elde ettikleri gelirlere ilaveten turizm faaliyetleri ile bir ek gelir sağlama imkânı sağlanacağı düşünülmektedir. Böylelikle kırsal alanlarda yaşayanların istihdam problemleri yerinde çözülerek kırdan kente göçün azaltılabileceği ve tersine göç olaylarının başlayabileceği düşünülmektedir. Gümüş vd. (2013) yılında yapmış oldukları çalışmalarında tersine göçün sürekli hale gelmesi ve daha fazla katılımın sağlanması önündeki en önemli sorunun geçinmeyi ve yaşamayı sağlayacak üretim aracı ve konut yetersizliği olduğunu belirtmiş ve bu nedenle ekonomik canlılık için gerekli olan teşvik mekanizmalarının çalıştırılması, alternatif üretim alanlarının oluşturulması ve istihdam olanaklarının artırılması gerektiğini vurgulamışlardır.

Bu bağlamda bu çalışmanın temel amacı Muş ilinin kırsal turizm potansiyelinin değerlendirilmesidir. Bu amaç doğrultusunda çalışmada Muş ilinde kırsal turizme konu olabilecek çekicilik unsurlarının değerlendirilmesi yapılacak, ilde kırsal turizmin geliştirilmesi adına yapılabilecek çalışmalar hakkında öneriler sunulacaktır.

2. Kırsal Kalkınma ve Kırsal Turizm

Ekonomik kalkınma, ülkelerin üzerinde durdukları önemli konuların başında gelmektedir. Bütün ülkeler kendi toplumlarının refah seviyesini yükseltmeyi istemektedirler ve bu amaç doğrultusunda ülkelerinde çeşitli programlar uygulamaktadırlar. Birçok ülkede kırsal nüfus yoğunluğunun kentsel nüfus yoğunluğundan fazla olması kalkınmayı zorlaştıran bir etmen olarak görülmekte ve bu ülkelerde kırsal kalkınma politikaları üzerinde yoğun olarak durulmaktadır (Ün vd., 2012). Bu nedenle son yıllarda kırsal kalkınma kavramı, üzerinde en çok durulan kavramlardan biri olmuştur. Kırsal kalkınma kavramının daha iyi anlaşılabilmesi açısından öncelikle kırsal alan kavramının açıklanması gerekmektedir. Çünkü kırsal alan ve kırsal kalkınma kavramları birbirlerinin tamamlayıcısı konumundadır. Ancak, çağın değişen koşulları nedeniyle kırsal alanların bileşenleri olan demografik, sosyo-kültürel, ekonomik, çevresel ve mekânsal çeşitliliğin yeni anlamlar kazanması, kırsal alan kavramının kesin bir tanımın yapılmasını da güçleştirmektedir (Çeken vd., 2007). Türkiye’de 1924 tarihli Köy Kanunu kırsal alanı 20.000 kişiden daha az nüfusa sahip olan yerleşim birimleri şeklinde tanımlanmaktadır (Esengül, 2005). Devlet Planlama Teşkilatı Sekizinci Kalkınma Planı Kırsal Kalkınma Raporuna göre kırsal alan; yaşam ve ekonomik faaliyetlerin, önemli derecede doğal kaynakların kullanımı ve değerlendirilmesine bağlı bir şekilde geliştiği, ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişim süreçlerinin daha uzun zaman aldığı, geleneksel yapının hayatın şekillendirilmesinde daha çok etkili olduğu, yüz yüze ilişkilerin önemle sürdürüldüğü, teknolojik gelişmelerin yaşamı ve üretimi etkilemesinin daha uzun bir süre aldığı, sosyo-ekonomik özellikleri nedeniyle kentsel alanlar dışında kalan mekânlar şeklinde tanımlanmaktadır (DPT, 2000). Şerefoğlu (2009) ise kırsal alanı; kent olarak belirlenen yerleşim alanının dışında kalan tarımla ilgili aktivitelerin yapıldığı alanları içine alan köy, mezra vb. isimlerle adlandırılan insan yerleşimlerinin var olduğu alanlar olarak tanımlamaktadır.

Kırsal alanın tanımından hareketle kırsal kalkınma; kırsal alanlarda yaşayan insanların sosyo-ekonomik ve kültürel yapılarını değiştirebilecek nitelikte üretim, gelir ve refah seviyelerinin yükseltilmesi, kırsal alanlarda yaşanan dengesizliklerin ortadan kaldırılması, kentsel alanlarda bulunan fiziksel ve toplumsal alt yapının kırsal alanlarda da sağlanması, tarımsal ürünlerin daha iyi değerlendirilmesi ile ilgili süreçler, etkinlik ve örgütlenmeler şeklinde ifade edilmektedir (Özdemir, 2012). Birleşmiş Milletler örgütü ise kırsal kalkınmayı, küçük toplulukların içerisinde bulunmuş oldukları, sosyal, ekonomik ve kültürel olanakları geliştirmek amacı ile girişmiş oldukları gönüllü çabaların, merkezi yönetimlerin bu konulardaki çabalarıyla bütünleşmesi ile yerel toplulukların, toplumun tümüyle ve ulusla bütünleştirilmesine ve ülke kalkınma çabalarına katkı sağlanmasına yönelik süreçlerin tümü şeklinde tanımlamaktadır (Geray, 1999). Tanımlardan anlaşılacağı üzere kırsal kalkınmanın temelinde kırsal bölgede ikamet eden kişilerin katılımıyla şehir ve bölgelerdeki ekonomik, toplumsal, sosyal ve kültürel olanakların kırsal alanlarda sağlanması yaklaşımı vardır. Esasında kırsal kalkınma, yerel imkânlarla modern olanakların bir araya getirilmesiyle kırsal alanların topyekûn inşası olarak belirtilebilir.

Kırsal kalkınmanın temel amacı; kırsal alanlarda bulunan kaynakların etkili bir biçimde kullanılmasıyla kent ile kır nüfusu arasındaki ekonomik ve sosyo-kültürel boyuttaki gelişmişlik farkını en az seviyeye indirmek, kırsal alanlarda istihdam edilebilme imkânlarını arttırarak kente göçü önlemek ve kırsal yörelerdeki insanların yaşam standartlarını yükseltmektir (Çeken vd., 2007). Ancak 21. yüzyılda sanayileşme ve kentleşmenin hızla artması kırsal alanlarda nüfusun azalmasına dolayısıyla önemli derecede ekonomik değişiklik ve farklılıklara yol açmış ve takiben kırsal bölgelerdeki hizmet sunumu da azalmıştır (Doğan ve Özaslan, 2017). Ayrıca savaşların ve istikrarsızlığın yoğun olarak yaşandığı ülkelerde kırsal alanlardaki nüfus artmasına rağmen, kırsal nüfus oranının düştüğü; öte yandan kırsalda yoksul hane oranının yüksek olduğu ve tarım dışı iş olanaklarının sınırlı olduğu ülkelerde kırsal alanlardaki nüfusun korunamadığı (Türkiye) belirtilmektedir (Doğan ve Özaslan 2017).

Kırdan kente göçün önlenbilmesi, kırsal alanlardaki yaşam standartlarının geliştirilmesi ve gelir dağılımındaki adaletin sağlanmasına bağlıdır (Özgen, 1995). Dünya genelinde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde, turistik arz kaynaklarının, kırsal turizm amaçlı kullanılması ile kırsal yörelerin ekonomilerinin geliştirilmesine yönelik faaliyetler gün geçtikçe artmaktadır (Çeken vd., 2007). Bu açıdan değerlendirildiğinde gelişmişlik düzeyleri ile orantılı olarak ülkeler, turistik unsurları değerlendirerek kırsal turizm faaliyetleri ile toplumsal refah seviyesini arttırmaya çalışmaktadırlar (Cengiz ve Akkuş, 2012). Bu bağlamda kırsal turizm çalışmalarından elde edilen başarılar, kırsal yörelerin kalkınmasında tarımla birlikte alternatif bir turizm yaklaşımı olarak değerlendirilmektedir (Çeken vd., 2007).

Kırsal turizm kavramının uluslararası literatürde sıklıkla kullanılmaya başlanmasıyla birlikte, kavramın birçok yorumu ortaya çıkmıştır (Baoren, 2011). Turizm literatürü incelendiğinde uzmanlar tarafından kırsal turizmin “tarımsal turizm”, “köy turizmi”, “çiftlik turizmi”, “ekoturizm” ve “yayla turizmi” gibi farklı isimlerle ifade edildiği görülmektedir. Bu durum kırsal turizmin kapsamıyla ilgili

bir görüş birliğinin olmamasından kaynaklanmaktadır (Esengün vd., 2001). Cengiz ve Akkuş (2012), kırsal turizmi nüfusun seyrek olduğu ve ekonomik zorluklar nedeniyle göç olayının yoğun bir şekilde görüldüğü kırsal alanlarda yapılan bir turizm çeşidi olarak tanımlamaktadırlar. Küçükaltan (1997) ise kırsal turizmi; insanların sürekli olarak ikamet ettikleri yerler dışındaki kırsal yörelere ziyaretleri, buralarda tarım üreticilerinin ürettikleri mal ve hizmetleri, yörenin doğal dokusuna uygun mekânlarda talep ederek ve yörede para arttırma arzularını minimize ederek geçici konaklamalarından doğan olaylar ve ilişkilerin bütünü şeklinde tanımlamaktadır. Kırsal turizm, tarımsal faaliyetlerin yoğun bir şekilde yaşandığı kırsal alanlarda tarımsal faaliyetlerin turizm açısından bir arz kaynağı olarak kullanılması ile yürütülen (Uçar vd., 2010), ve kırsal kültür, doğal çevre ve tarımla bütünleşebilen, ayrıca diğer turizm türleri ile de kolayca entegre olabilen bir turizm şeklidir (Soykan, 1999).

Kırsal turizmin doğanın korunması ile birlikte, kırsal kalkınmaya katkıda bulunma, kırsal alanlarda yaşayan insanlara ek kazanç oluşturma, doğal kültürel mirasın restore edilerek yaşatılmasını sağlama hususlarında çeşitli etkileri mevcuttur (Ahipaşaoğlu ve Çeltek, 2006). Ayrıca kırsal alanlarda gerçekleştirilen ekonomik faaliyetlerin kısıtlı olması nedeniyle kırsal turizm doğada mevcut olan kaynakların ekonomik olarak etkin bir şekilde değerlendirilmesi aracılığıyla yörenin kalkınmasına ve yöre halkının sosyo-ekonomik açıdan gelişmesine katkı sağlayacaktır (Kızılaslan ve Ünal, 2014). Başka bir ifade ile kırsal turizmin kırsal kalkınma üzerindeki etkisi daha çok kırsal alanlardaki tarihi, doğal, kültürel ve tarımsal kaynakların etkili bir biçimde kullanılması ile orantılı bir şekilde gerçekleşmektedir (Çeken vd., 2007).

Kırsal alanlarda uygulanan kırsal turizm modelleri ile yerel kaynakların değerlendirilmesinde, ekonomik faaliyetlerin çeşitlendirilmesinde, uygulanan işbirliği ve örgütlenmeler ile bölgedeki kalkınma arzusunun artırılmasında pozitif etki sağlanmaktadır. Bu modeller aynı zamanda kırsal kesimde yaşayan insanların birliktelik ve girişimcilik yönünün ortaya çıkmasına yardımcı olmaktadır (Kızılaslan ve Ünal, 2014). Günümüzde kırsal turizmde dayalı kalkınma, kırsal girişimcilerin de varlığıyla daha iyi çalışır duruma gelmiş ve kırsal alanlarda geçimlerini tarım ile sağlayan insanlara ikincil bir gelir kaynağı oluşturmaya başlamıştır (Çeken vd., 2007).

Kırsal Turizm ile kırsal alanlarda yaşayan insanlara kültürel etkileşim ve gelişimin yanında ekonomik yarar sağlanmaktadır. Kırsal alanlarda yaşayan insanların tarımsal gelirlerine ek olarak kırsal turizm gelirleri oluşturularak kırsalda yaşayan insanların gelirlerinde artış sağlanıp, bu kişilerin yaşam standartlarında bir yükselme gerçekleştirilmesi söz konusu olmaktadır (Torun, 2013). Ayrıca kırsal turizm aracılığıyla nüfus kaybına uğrama riskleri ile mücadele etmek zorunda kalan yöreler sosyo-ekonomik açıdan canlandırılabilmekte ve bu yörelerde yaşayan insanların başka yerlere göç etmesinin önüne geçilebilmektedir. Kırdan kente göçün önlenmesi açısından, kırsal turizm yeni bir istidam alanı yaratıcısı olarak da üzerinde durulması gereken önemli bir konu olarak değerlendirilmektedir (DPT,2010).

Bu bağlamda kırsal turizm ile ilgili literatürde birçok çalışma yapıldığı görülmektedir. Kantar ve Svržnjak (2017)

çalışmalarında kırsal turizmin, dünyamızı yeniden şekillendiren yeni bir olgu olarak küreselleşmeye karşı olan kırsal bölgelerin yerel tepkisi olduğunu vurgulamaktadırlar. Kuşat (2014) ise çalışmasında Türkiye'nin önemli bir kırsal turizm potansiyeline sahip olduğunu ancak bu potansiyelin daha iyi kullanılabilmesi açısından yerel yönetimlerin; yerel ekonomik birimler, üniversiteler ve sivil toplum kuruluşları ile daha etkin bir işbirliği gerçekleştirmesinin gerekli olduğunu belirtmektedir. Torun (2013) ise yapmış olduğu çalışmada kırsal turizmin insanların elde ettikleri gelirlerin artırılması ve yaşam koşullarının iyileşmesini sağlama, tarım dışı istihdam yaratma, gelir dağılımındaki adaleti sağlama, kültürel kaynaşma ve kültürel mirasın korunmasını sağlama, sosyo-kültürel bütünleşmeye katkı sunma, bölgeler arası kalkınmışlık farklarının giderilmesini sağlama ve kırsal göçü önleme gibi çeşitli etkilerinin olduğunu ifade etmektedir. Kadanalı ve Yazgan (2012) ise çalışmalarında; kırsal turizm ile amaçlanan ekonomik, sosyo-kültürel ve çevresel yararların sağlanabilmesi için öncelikle yerel halkın gönüllü olmasının önemli olduğunu vurgulayarak, kırsal turizmin kırsal nüfus tarafından benimsenebilmesi açısından bölgede yaşayan kişilerin yaşayış biçimleri ve bölgenin özellikleri dikkate alınarak teşvikler sağlanması gerektiğini belirtmektedirler. Ertuna vd. (2012) ise yapmış oldukları çalışmalarında kırsal turizm stratejilerinin sosyal-ekonomik açıdan kent ile daha bütünleşmiş alanlara yoğunlaşmasının, turizmin olası etkileri ve yerel halkın elde edeceği kişisel faydalar hususunda halkı bilinçlendirecek çalışmalar içermesinin ve turizm faaliyetinin organize edilmesinde öncülerin, liderlerin oluşturulması ile birlikte kadınların da dâhil edilmesinin yerel halkın katılımının arttırabileceğini vurgulamaktadırlar. Bu açıdan Çiçek ve Türkmenoğlu (2018) yapmış oldukları çalışmalarında kırsal bir girişimci olan Pınar Kaftancıoğlu'nun Ege'nin küçük bir kasabasında kurmuş olduğu 'İpek Hanımın Çiftliği' isimli işletmesi ile 300'e yakın kadına istihdam olanağı sağladığını belirtmektedirler. Çeken vd. (2012) ise yapmış oldukları çalışmada kırsal turizmin yerel halk üzerinde birçok olumlu sosyal-ekonomik etkiye sahip olduğunun fakat zaman içerisinde plansız yapılanma ve aşırı kullanım ile birlikte çeşitli olumsuzlukları da doğurabileceği sonucuna ulaşmışlardır.

Bu çalışmalara ilaveten yerel bazda da birçok çalışmaya rastlanmaktadır. Kızılaslan ve Ünal (2014) yapmış oldukları çalışmalarında zengin bir tarihi mirasa sahip olan Tokat ilinin kırsal turizme uygun bir potansiyele sahip olduğu fakat özellikle kırsal alanlarda yaşayan insanların bilinç düşüklüğü, bütçe eksikliği, tanıtım ve girişim gibi etkenlerin yetersizliğinden dolayı kırsal turizmdeki bu potansiyelin gelişemediği sonucuna ulaşmışlardır. Özdemir Yılmaz ve Kafa Gürol (2012) çalışmalarında Balıkesir ilinin kırsal turizmde konu olabilecek zengin kaynaklara sahip olduğunu belirtmiş fakat ilin kırsal turizm faaliyetleri açısından hak ettiği konuma ulaşamadığını vurgulamışlardır. Buradan hareketle ilgili literatür incelendiğinde kırsal kalkınmada kırsal turizmin değişik boyutlarda önemli rolü olduğu düşünülmektedir.

Sonuç olarak kırsal alanlarda kırsal turizmin geliştirilmesi ile istihdam, ek gelir, kişisel gelir, yaşam düzeyi ve kamu gelirleri üzerinde olumlu anlamda bir değişiklik sağlanabileceği ve kırdan kente göçün önlenilebileceği, böylelikle de kırsal kalkınma sürecinin hızlandırılabilceği belirtilmektedir. Buna ek olarak kırsal turizmin geliştirilmesi

aracılığıyla kırsal alanlara olan turistik yatırımlarda artış sağlanabileceği ve bu durumda dolaylı bir şekilde birçok sektörün (inşaat, sanayi, hizmet, tarım) gelişmesine katkı sağlayabileceği düşünülmektedir (Çeken vd., 2012). Ayrıca günümüzde insanların yaşamış olduğu stresli kent hayatı ve yapay ortam, kentlerde yaşayan insanların doğaya yönelerek kendini keşfetmesi gerekliliğini de ortaya çıkarmıştır (Kesici 2012). Bu nedenle kırsal turizm, hem turistlerin bu istek ve ihtiyaçlarına cevap verebilecek, hem de kırsal alanların sosyo-ekonomik canlılıklarını koruyabilecek veya geliştirebilecek önemli bir turizm türüdür (Yılmaz ve Gürol, 2012).

3. Muş İlinin Kırsal Turizm Potansiyeli

Muş ili Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan yüzölçümü, Türkiye yüzölçümünün %1,1'ini kaplamakta olan bir ilimizdir (Şeker vd., 2012). Muş ili Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat-Van Bölümünde yer alıp, genellikle yüksek, engebeli ve eğimli olan dağlar ile alçak ve düz olan ovalar ildeki en önemli morfolojik üniteleri oluşturmaktadır (Sönmez, 2010). Muş ili batıdan Bingöl, kuzeyden Erzurum, doğudan Ağrı ve Bitlis güneyden ise Diyarbakır illeriyle komşu olup, genellikle dağlık ve yüksek bir bölgedir. Yüzölçümü 8196 km²'dir. Güney Doğu Toros Dağlarının uzantısı olan Haçreş dağlarının önemli zirvelerinden Kurtik Dağının kuzeye bakan yamaçlarında bulunan Muş ili, Çar ve Karni derelerinin aktıkları vadiler arasında kuruludur (Ekmekçi, 2014). Muş ilinin başlıca önemli dağları Akdoğan (Hamurpet), Şerafettin, Bilican, Bingöl, Haçreş (Karaçavuş, Çavuş), Otluk ve Yakupağa dağlarıdır (Muş Valiliği, 2018).

Resim 1. Kurtik Dağı

Kaynak: Demir (2018) Foto Arşivi

Muş ili, Türkiye'nin üçüncü büyük iç ovasına (Muş Ovası) ev sahipliği yapmaktadır. Bununla birlikte Malazgirt, Bulanık ve Liz ovaları da Muş ili sınırları içerisinde yer almaktadır (Arslan, 2018). İlde çeşitli büyüklüklerde ovalar yer almasına rağmen, nispi yükseltinin fazla olması (1500 m'nin üzerinde) ekonomik faaliyetlerin zor koşullar altında sürdürülmesine neden olmaktadır (Sönmez, 2010). Muş ili ekonomik yönden iyi gelişmemiştir ve halkın başlıca geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır (Gökmen vd., 2013). İlde hayvancılık, tarım kesiminin en önemli alt sektörü olup, genellikle meracılığa dayalı bir şekilde yürütülmektedir (Şeker vd., 2012).

Toplam nüfusu 406.501 olan ilin %59,5'i kırsal alanlarda yaşamaktadır. İl ekonomisinin en önemli kalemini oluşturan tarım ve hayvancılık; Muş Ovası, Bulanık Ovası, Malazgirt Ovası ve Liz Ovası'nda önemli oranda yapılmaktadır. Özellikle Muş Ovası yüz ölçümü bakımından Türkiye'deki en büyük ovalardan birisidir. İldeki toplam arazi miktarının %42 sini tarım arazileri, %35,5'ini çayır ve meralar oluşturmaktadır. Muş ili 344.842 ha tarım arazisine sahiptir. Ayrıca ilde yoğun olarak büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık ile arıcılık faaliyetleri yürütülmektedir. 2017 yılı verilerine göre ilimizde 306.508 adet büyükbaş, 1.049.367 adet küçükbaş ve 47.238 adet kovan bulunmaktadır (Muş İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2018). Özellikle koyun, keçi, öküz, manda, at, tavuk, hindi, kaz, ördek gibi hayvanlar ilde bol miktarda beslenmektedir. Dağlık kısımda hayvancılık; ovalık kısımda ise tarım ön plandadır. Arpa, darı, buğday, pirinç, hınta, zekrek, nohut, mercimek fasulye gibi ürünler ekilmektedir (Aykan, 2015).

Resim 2. Muş Ovası ve Hayvancılık

Kaynak: Demir (2018) Foto Arşivi

Muş ili sosyo-ekonomik koşullar bakımından ülkemizin en geri kalmış illerinden biridir. Ekonomik anlamda tarım ve hayvancılığın öne çıktığı ilde turizm gelirleri Türkiye ortalamasının altındadır (Dölek ve Şaroğlu, 2017). Muş'ta nüfusun büyük bir bölümü kırsal bölge birimleri olarak nitelendirilen bucak köy ve mezralarda yaşamaktadır. Ancak toplam nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan genç nüfus, ilde istihdam potansiyeli sınırlı olduğundan üretim faaliyetlerinde bulunamamaktadır. Bu durum Muş genelinde ekonomik ve sosyal gelişme ile kalkınmayı olumsuz etkileyen unsurlar arasında değerlendirilmektedir (Aykan, 2015).

Tarım ve hayvancılıkla ilgili faaliyetler kırsal turizmin esas faaliyet alanını oluşturmaktadır. Kırsal turizme katılan turistler tarımsal faaliyetlere bizzat katılmakta ve tatillerini bu faaliyetler üzerine planlamaktadırlar. Bu bağlamda nüfusun büyük çoğunluğunun kırsal alanlarda yaşadığı, ekonomisinin daha çok tarım ve hayvancılığa dayandığı Muş ili için yapılacak olan yatırım ve teşviklerle birlikte kırsal turizmin il adına geliştirilmeye uygun bir alternatif turizm türü olduğu düşünülmektedir. Böylece kırsal turizmin geliştirilmesi ile tarım ve hayvancılık gelirlerine ek olarak yöre halkının ve genç nüfusun ekonomik refahını artıracak bir ek gelir sağlama imkânı oluşacaktır. Ayrıca kırsal turizm faaliyetlerinin geliştirilmesi ile yöre halkının istihdam problemi yerinde çözülecek, kırsal alanlardaki refah

seviyesinin yükselmesine katkı sağlanarak kırdan kente göçün önüne de geçilebilecektir.

Kırsal turizm iklimle doğrudan bağlantısı bulunmayan bir turizm şeklidir. Bu nedenle mevsimsellik özelliği bulunmamaktadır. Böylelikle, bulunulan ortama göre kış aylarında çevredeki kayak merkezleri değerlendirilebilmekte, ilkbahar aylarında köyler uzun kır yürüyüşlerine ev sahipliği yapabilmekte, yaz ve sonbahar aylarında ise tarımsal ürünlere yönelik olarak çiftliklerin kullanımı olanağı ortaya çıkmaktadır (Soykan, 2003). Bu bağlamda Muş ilinin iklimi, tarım ve hayvancılık faaliyetleri ile yılın on iki ayı turistlere hitap edebilecek çekicilik unsurlarına sahip olduğu düşünülmektedir.

Türkiye’de dağlık alanlar, içlerinde barındırmış oldukları orman varlıkları, mera ve çayır alanlarına bağlı olarak gerçekleştirilen hayvancılık ve yaylacılık faaliyetleri, çeşitli tarımsal üretim ve madencilik gibi potansiyelleri nedeniyle geçmişten günümüze çeşitli şekillerde kullanılmıştır. Günümüzde ise dağlık alanlar geleneksel kullanım şekillerine ek olarak yeni bir turizm türü olan kırsal turizm ile ön plana çıkmaktadır (Bakırcı, 1995). Bu bağlamda Muş ilinin dağlık yapısı kırsal turizm açısından önemli bir çekicilik unsurudur. Bu açıdan il dağlık yapısı gereği kış sporları, dağcılık faaliyetleri, trekking gibi aktivitelerin yapılmasına imkân sunmaktadır. Yoğun kar yağışının yaşandığı ve karın genellikle uzun süre yerde kaldığı, topografyanın uygun olduğu yüksek dağlık alanlara sahip olan il; tatil yapma, dinlenme ve kış sporlarının gerçekleştirilebilmesi açısından uygun şartlara sahiptir (Ersungur ve Aslan, 2014). İlde şehir merkezine 8 km mesafede Güzeltepe Mahallesi sınırları içerisinde bir adet kayak tesisi bulunmaktadır (Muş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2018).

Resim 3. Muş’ da Kış

Kaynak: Demir (2018) Yayınlanmamış Foto Arşivi

Yöredeki dağlık yapı dağcılık faaliyetleri açısından da oldukça elverişlidir. Bu yapı dağcılık faaliyetleri ile uğraşan sporcuların önemli derecede ilgisini çekmektedir. Bu kapsamda örnek bir uygulama Türkiye Dağcılık Federasyonu tarafından gerçekleştirilmiştir. Türkiye Dağcılık Federasyonu 2018 yılı kış eğitimini Muş İlinde gerçekleştirerek dağcılık sporu açısından Muş’un coğrafi yapısının uygunluğuna dikkat çekmiştir (Muş Alparslan Üniversitesi, 2018; Milliyet Haber, 2018).

Diğer taraftan Muş ili yaylacılık faaliyetlerinin de yoğun olarak yaşandığı illerimizden biridir. Muş ilindeki yaylalar

uzun süre karla örtülü kalarak yeşilliğini korumaktadır (Muş Belediyesi, 2018). Bu durum Muş ilinde yaylacılık faaliyetlerinin daha uzun periyotlarla gerçekleştirilmesine olanak sağlamaktadır. Yaylacılık faaliyetleri de kırsal turizm açısından önemli bir çekicilik unsuru olarak değerlendirilmektedir.

Resim 4. Muş’ da Yaylacılık

Kaynak: Demir (2018) Yayınlanmamış Foto Arşivi

Muş ilinde kırsal turizm açısından bir diğer çekicilik unsuru da endemik bitki türleridir. İl merkezinin hemen yanında bulunan Kızıl Ziyaret Tepesi (Kurtik Dağı) bahar aylarında türlü çiçekler ve lalelerle zengin bir çeşitliliğe sahiptir (Aykan, 2015). Özellikle yörede doğal olarak yetişen 15 gün kadar kısa ömre sahip olan Nisan ayı sonları ile Mayıs ayı başlarında çiçek açan Muş Lalesi yöre halkı ve turistlerin önemli derecede ilgisini çekmekte, konuya ilişkin bir de festival düzenlenmektedir. İlki 2000 yılında düzenlenmiş olan lale festivali her sene 29-30 Nisan tarihlerinde tekrarlanmaktadır (Muş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2018). Bu bağlamda bu festivalin Muş ilinin kırsal turizm potansiyeli açısından önemli bir çekicilik unsuru olduğu düşünülmektedir. Çünkü Dalgın vd. (2016) festivallerin bir turistik ürün olarak kırsal turizmin önemli bileşenlerinden birisi olduğunu ve kırsal bölgede yaşayan yerel halk için önemli bir eğlence ve sosyalleşme aracı olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca Özer ve Çavuşoğlu (2014) ise yaptıkları çalışmalarında yerel etkinliklerin kırsal turizmi hareketlendirdiği ve bu hareketliliğin ekonomik canlanmayı sağladığını vurgulamışlardır.

Resim 5. Muş Lalesi

Kaynak: Demir (2018) Yayınlanmamış Foto Arşivi

Yörede yetişen diğer endemik bitki türleri arasında Uçkun, Jağ, Gülük ve Kenger gibi bitkiler bulunmaktadır. Bu endemik bitkiler yöre halkının severek tükettiği ve yemekleri yapılan bitkilerdir (Muş Valiliği, 2018). Bu bitkilerinde yiyecek-içecek kültürü açısından yörenin kırsal turizm potansiyeline katkı sağlayabileceği düşünülmektedir. Çünkü kırsal turizme katılan turistlerin hem bu bitkilerin toplanma aşamasında farklı deneyimler yaşayabilecekleri hem de yöreye ait farklı lezzetleri tatma imkânı bulacakları düşünülmektedir. Ayrıca Muş ilinin bu tarz uygulamalar ile turistlere yukarıda bahsedilen endemik bitki türlerinden toplama imkânı veren, kamp ve doğa yürüyüşleri yapmaya müsait kısa süreli turların düzenlenebileceği bir destinasyon haline dönüştürülebileceği düşünülmektedir. Nitekim Türkiye de bu tarz uygulamaların yapıldığı görülmektedir. Bu açıdan örnek bir uygulama Manavgat ve Side’de tatilini geçirmek üzere gelen turistler ile sürdürülmektedir. Bu turistler pamuk toplamak üzere düzenlenmiş turlara katılmakta, öncelikle tur programında bulunan Oymapınar baraj gölünde tekne gezisi yapmakta, daha sonra da çevredeki pamuk tarlalarında bir saat çalışmaktadırlar (Sarı, 2008).

4. Sonuç ve Öneriler

Kırsal turizm, tarım ve hayvancılık, dağcılık ve yaylacılık gibi faaliyetlerle kırsal kalkınmaya geniş yelpazede destek olan unsurlardan birisidir. Kırsal turizmin geliştirilmesi ile kırsal alanlarda yaşanan istihdam problemlerinin çözülmesine ve kırsal alanlardaki refah seviyesinin artırılmasına önemli derecede katkı sağlamak mümkündür. Kırsal turizmin bir yörede geliştirilebilmesi yöredeki çekicilik unsurlarına bağlıdır. Kırsal turizm, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yoğun olarak yaşandığı kırsal alanlarda çiftçilerin asıl uğraşı olan tarım ve hayvancılık faaliyetlerine ilaveten, yörenin barındığı diğer doğal, sosyo-kültürel kaynakları, turizm amaçlı olarak kullanıp kendilerine bir ek kazanç sağlama imkânı sunmaktadır. Kırsal turizm ile kırsal alanlarda yaşayan insanlara yerinde istihdam olanağı sağlanmış olacak böylece de kırdan kente olan göçün azalması sağlanabilecektir.

Muş ilinin kırsal turizm potansiyeli açısından önemli çekicilik unsurlarına sahip olduğu görülmektedir. Yörenin dağlık yapısı, yöredeki tarımsal ve hayvancılıkla ilgili faaliyetler, yaylacılık faaliyetleri ve yörede yetişen endemik bitki türleri bu unsurların başlarında gelmektedir. Özellikle il ekonomisinin tarım ve hayvancılığa dayalı olması ve kırsal alanlardaki imkânsızlıklar ilde kırsal turizmin geliştirilmesi adına önemli sebeplerdendir. Kırsal turizmin geliştirilmesi ile kırsal alanlarda yaşayan insanlara yeni iş fırsatları ve ek gelir kazanma olanakları sağlanabilecektir. Böylelikle yöredeki istihdam problemleri yerinde çözülmüş olacak, yöre insanının ve özellikle genç nüfusun kazanacağı ek turizm gelirleri ile kırsal alanlarda yaşayan yöre insanının refah seviyesinin yükseltilmesine katkıda bulunulmuş olacaktır.

Muş ili Türkiye'nin en büyük ovalarından birisine sahip olmasına rağmen, ovada var olan tarımsal potansiyel yeterince değerlendirilememekte ve tarımsal üretimde bir gerilemenin meydana geldiği görülmektedir. Bu durum ovadaki tarımsal üretimin çok ciddi sıkıntılar içinde olduğunu da göstermektedir (Sönmez, 2014). Kırsal turizmin geliştirilmesi ile tarımsal üretimin artabileceği, tarım

arazilerinin daha etkili bir şekilde kullanılacağı düşünülmektedir. Çünkü kırsal turizmin temel konsepti tarım ve hayvancılık faaliyetleri üzerine kuruludur. Bu nedenle yörede oluşturulacak turizm hareketleri ile yöre insanının maddi olanaklarının artmasını sağlanacak ve böylelikle yörede yaşayan insanlar tarımsal faaliyetlerin artırılması konusunda da teşvik edilmiş olacaktır. Bu bağlamda ilde kırsal turizmin geliştirilmesi açısından çeşitli öneriler aşağıda sıralanmıştır:

- (i) Öncelikle ilde turizm paydaşlarının bir araya geleceği bir turizm komisyonu oluşturulmalıdır. Bu komisyonda Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü temsilcileri, Gıda, Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğü temsilcileri, yerel yönetimlerin temsilcileri, yörede faaliyet gösteren turizm işletmeleri temsilcileri ve üniversite temsilcileri bulunmalıdır. Komisyon kırsal turizmin geliştirilmesi amacıyla belirli periyotlarda düzenli bir şekilde toplantılar düzenleyerek planlamalar yapmalı, eksiklikler tespit edilmeli ve kırsal turizme konu olabilecek mevcut döküm kayıt altına alınmalıdır.
- (ii) Kırsal alanlarda, kırsal turizmin geliştirilmesi amacıyla pazarlama stratejileri geliştirilmeli, bu doğrultuda net hedef ve amaçları içeren bir stratejik plan hazırlanmalıdır.
- (iii) İlde kırsal turizme konu olacak alanlar ve güzergâhlar tespit edilmeli, bu alanlarla ilgili haritalar düzenlenip yöreye gelecek olan turistlerin kullanımına sunulmalıdır.
- (iv) İlde yerel yönetimler aracılığıyla kırsal alanlardaki alt yapı ve üst yapı koşulları iyileştirilmeli, bu alanlarda kırsal turizm konseptine uygun tesislerin yapılması teşvik edilmelidir.
- (v) Kırsal turizm amacıyla yörede yatırım yapmak isteyen girişimciler teşvik edilmeli gerekli destek ve hibelerin sağlanması konusunda girişimcilere yardımcı olunmalıdır.
- (vi) Kırsal alanlarda turizm ve tarımın bütünleşmesi sağlanmak amacıyla kırsal turizmin faaliyetlerinin başarılı bir şekilde gerçekleştirildiği yöreler ile kıyaslamalar yapılarak, mevcut durum değerlendirilmeli ve eksikler tespit edilip düzeltilmeye çalışılmalıdır.
- (vii) Kırsal alanlarda yaşayan insanların kırsal turizme yönelik algıları geliştirilmeli, bu amaçla kırsal turizmle ilgili eğitimler ve seminerler düzenlenmelidir.
- (viii) İlde kırsal turizme katılma eğilimindeki turistleri çekebilmek amacıyla tanıtım faaliyetlerine ağırlık verilmeli, yazılı ve görsel medya daha etkin bir şekilde kullanılmalıdır.
- (ix) Bölgede farklı yerlere düzenlenen paket turlara Muş ilinin de dâhil edilmesi sağlanmalı, bu turlar kapsamında doğa yürüyüşü, dağcılık, endemik bitki gözlemciliği gibi faaliyetlerle yöreye çekilecek turistlerin ilde en az bir gece konaklaması sağlanmalıdır.
- (x) İlde yılın çeşitli zamanlarında kırsal turizme ilgi çekebilecek festivaller düzenlenmeli, mevcut düzenlenen festivallere karşı olan ilgi arttırılmaya çalışılmalıdır.

- (xi) Yöredeki endemik bitki türleri kayıt altına alınmalı, yiyecek olarak kullanılan bitkiler kırsal turizmde katılacak olan turistlere tanıtılmalı ve tattırılmalıdır.

Sonuç olarak ilde kırsal turizmin geliştirilebilmesi için sunulabilecek önerileri yukarıdakilerle sınırlamak mümkün değildir. Bu nedenle bu çalışmada Muş İlinin kırsal turizm potansiyelinin değerlendirilmesi daha sonra bu alanda çalışma yapabilecek akademisyenlere yol gösterecek, bölgede kırsal turizmin geliştirilebilmesi açısından kamu ve özel kurum ve kuruluşlara yardımcı olacaktır.

Kaynakça

- Ahipasaoglu, S., & Çeltek, E. (2006). *Sürdürülebilir Kırsal Turizm*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Arslan, Ö. (2018). Muş İli Özelinde Doğal Tarım ve Hayvancılığa Dayalı Sürdürülebilir Bir Ekonomik Gelişim. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 75-90.
- Aykan, G. (2015). *Tarih'te Muş & Muş'ta Tarih*. Ankara: Öz-Gem Ofset Matbaacılık.
- Bakırcı, M. (1995). Avrupa Birliğine (AB) Uyum Sürecinde Türkiye ve Avrupa'da Dağlık Sahaların Kullanımına Yönelik Perspektifler (Avrupa Dağlık Bölgeler Şartı'nın Esasları). *Doğu Coğrafya Dergisi*, 13, 291-310.
- Baoren, S. (2011). Ruraltourism in China. *Tourism Management* 32:1438-1441.
- Bilimi Bölge Planlama Kongresi*, 1. Kitap. İzmir: Pro-Ofset Matbaacılık.
- Cengiz, G., & Akkuş, Ç. (2012). Kırsal Turizm Kapsamında Yöre Halkının Kalkındırılması: Erzurum Örneği. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2012(1), 61-74.
- Çeken, H., Dalgın, T., & Çakır, N. (2012). Bir Alternatif Turizm Türü Olarak Kırsal Turizmin Gelişimini Etkileyen Faktörler ve Kırsal Turizmin Etkileri. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 2(2), 11-16.
- Çeken, H., Karadağ, L., & Dalgın, T. (2007). Kırsal Kalkınmada Yeni Bir Yaklaşım Kırsal Turizm ve Türkiye'ye Yönelik Teorik Bir Çalışma. *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 8 (1), 1-14.
- Çiçek, B., & Türkmenoğlu, M. A. (2018). Women as Social Entrepreneurs in Turkey. İçinde: *Examining the Role of Women Entrepreneurs in Emerging Economies*, (pp. 53-74). USA: IGI Global.
- Dalgın, T., Atak, O., & Çeken, H. (2016). Festivallerin Bir Kırsal Turizm Çekiciliği Olarak Önemi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9, 47.
- Demir, K. (2018). Yayınlanmamış Foto Arşivi, (Profesyonel Fotoğrafçı).
- Doğan, S., & Özasan, Y. (2017). Kırsal Alan Gelişimi Açısından Kırsal Turizm ve Kırsal Turizmin Dünyadaki Durumu. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (ÖS-IV), 61-78.
- Dölek, İ., & Şaroğlu, F. (2017). Muş İli ve Yakın Çevresinde Jeoturizm Açısından Değerlendirilebilecek Jeositler. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27(2), 1-16.
- DPT (2000). *Kırsal Kalkınma ÖİK Raporu, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT (2010). *Akşehir Organik Tarım Yayılcılık ve Kırsal Turizm Potansiyeli Fizibilitesi*. Konya: Mevlana Kalkınma Ajansı.
- Ekmekçi, M. (2014). *Muş Halk Kültürü, Dünyu Bugüne Bugünü de Yarına Bağlayan Kaynak Eser; "Muş'un Kimliği"*. Muş: Muş Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını.
- Ersungur, Ş. M., & Aslan, M. B. (2014). Muş İlinin Gelişme Potansiyelinin SWOT Analizi İle İncelenmesi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(4).
- Ertuna B., Güney, S., Güven, Ö., & Aydemir, N. (2012). Yerel Halkın Kırsal Turizm Gelişimine Katılma İsteğini Etkileyen Unsurlar: Kastamonu Örneği. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 2(2), 59-66.
- Esengül, K. (2005). Kırsal Kalkınmada Yeni Bir Yaklaşım Kırsal Turizm. İçinde: *T.C. Sivas Belediye Başkanlığı Sivas Kaplıcaları ve Turizm Potansiyeli Sempozyumu*, 168-171.
- Esengün, K., Akça, H., & Sayılı, M. (2001). Kırsal Alanların Kalkınmasında Kırsal Turizmin Rolü. *Standart Dergisi*, 470, 29-35.
- Geray, C. (1999). İşlendirme Açısından Kırsal Gelişme Yöneltilerimiz. *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 4-2.
- Gökmen, S., Çağlar, A., & Yetim, H. (2013). Muş İlinde Tüketime Sunulan Bazı Süt Ürünlerinin Güvenilirliği Üzerine Bir Araştırma. *Cumhuriyet ScienceJournal*, 34(2), 36-48.
- Gümüş, N., İlhan, A., & Gülersoy, A. E. (2013). Bir Tersine Göç Örneği: Köprucük Köyü (Varto-Muş), *TurkishStudies - International Periodical For The Languages, Literature and History of TurkishorTurkic*, 8/6, 233-261.
- Kadanalı, E., & Yazgan, Ş. (2012). Kırsal Turizmin Ekonomik- Sosyal ve Çevresel Etkileri. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14 (23), 97-100.
- Kantar, S., & Svržnjak, K. (2017). Development of Sustainable Rural Tourism. *Deturope*, 9(1), 26-34.
- Kesici, M. (2012). Kırsal Turizmde Olan Talepte Yöresel Yiyecek ve İçecek Kültürünün Rolü. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (2), 33-37.
- Kızılaslan, N., & Ünal, T. (2014). Tokat İlinin Ekoturizm/Kırsal Turizm Potansiyeli ve SWOT Analizi. *Gaziosmanpaşa Bilimsel Araştırma Dergisi* 9(2014), 45-61.
- Kuşat, N. (2014). Sürdürülebilir Kırsal Kalkınma İçin Bir Alternatif Olarak Kırsal Turizm ve Türkiye'de

- Küçükaltan, D. (1997). Trakya Ekonomisi İçin Bir Bölgesel Kalkınma Modeli: Kırsal Turizm. İçinde: 7. *Ulusal Bölge Milliyet Haber* (2018). Muş Haberleri. (Erişim: 25.03.2018), <http://www.milliyet.com.tr/mus-a-gelen-142-dagci-egitimlere-basladi-mus-yerelhaber-2605525/>
- Muş Alparslan Üniversitesi (2018). *Haberler*. (Erişim: 25.03.2018), <http://www.alparslan.edu.tr/icerik.xhtml?icerik=4179>
- Muş Belediyesi (2018). *Muş Coğrafi Yapısı*. (Erişim: 25.03.2018), <http://www.mus.bel.tr/139-Yaylalar.kentalt>
- Muş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2018). *Gezilecek Yerler*. (Erişim: 25.03.2018), <http://www.muskultur.gov.tr/TR,56135/kayak-isletmesi.html>
- Muş İl Tarım ve Orman Müdürlüğü (2018). *2017 Yılı Brifingi*. (Erişim: 23.03.2018), <https://mus.tarim.gov.tr/Menu/34/2017-Yili-Brifingi>
- Muş Valiliği (2018). *Coğrafi Yapı Muş*. (Erişim: 23.03.2018), <http://www.mus.gov.tr/cografi-yapi-mus>
- Muş Valiliği (2018). *Ekonomi ve Kalkınma*. (Erişim: 23.03.2018), <http://www.mus.gov.tr/ekonomi-ve-kalkinma>
- Muş Valiliği (2018). *Mahalli Yemekler Muş*. (Erişim: 25.03.2018), <http://www.mus.gov.tr/mahalli-yemekler-mus>
- Muş Valiliği (2018). *Kültür ve Turizm*. (Erişim: 25.03.2018), <http://www.mus.gov.tr/kultur-ve-turizm>
- Özdemir, S. (2012). Kırsal Kalkınmada Kırsal Turizmden Yararlanma Olanakları: Gökçeada Örneği. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(23), 19-21.
- Özer, E. Z., & Çavuşoğlu, F. (2014). Rekreatif Olarak Yerel Etkinliklerin Kırsal Turizme Etkisi. *International Journal of Science Culture and Sport*, 2(Special Issue 2), 191-202.
- Özgen, L. (1995). *Küreselleşme, Bölgeselleşme ve Meksika*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Sarı, C. (2008). Antalya'nın Alternatif Turizm Kaynakları, Planlama Yaklaşımları ve Öneriler. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16, 12-45.
- Soykan, F. (1999). Doğal çevre ve kırsal kültürle bütünleşen bir turizm türü: kırsal turizm. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 10, 67-75.
- Sönmez, E. (2014). Muş Ovası'nın Tarımsal Potansiyeli Ve Arazi Kullanımı Arasındaki İlişkiler. İçinde: Çağlayan, E. (Ed.), *Makalelerle Muş*, (s. 5-32). Muş: Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları.
- Sönmez, M. E. (2010). Muş İlinde Nüfus Hareketlerinin Nedenleri ve Sonuçları. *Türk Coğrafya Dergisi*, (55).
- Şeker, İ., Tasalı, H., & Güler, H. (2012). Muş İlinde Sığır Yetiştiriciliği Yapılan İşletmelerin Yapısal Özellikleri. *FÜ Sağ. Bil. Vet. Derg.*, 26(1), 09-16.
- Şerefioğlu, C. (2009). *Kalkınmada Kırsal Turizmin Rolü-2007-2013 Yılları Arasında Ülkemizde Uygulanacak Olan IPARD Kırsal Kalkınma Programındaki Yeri, Önemi ve Beklenen Gelişmeler*. Uzmanlık Tezi. Ankara: T.C. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Koordinasyon Dairesi Başkanlığı.
- Torun, E. (2013). Kırsal Turizmin Bölge İnsanına Katkıları. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 15(24), 31-37.
- Uçar, M., Çeken, H., & Ökten, Ş. (2010). *Kırsal Turizm ve Kırsal Kalkınma: Fethiye Örneği*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Uygulanabilirliği. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10, (10), 2.
- Ün, E., Tutar, F., Tutar, E., & Erkan, Ç. (2012). Ekonomik Kalkınmada Kırsal Turizmin Rolü: Türkiye Örneği. *International Conference On Eurasian Economies*, (pp. 345-350).
- Yılmaz, Ö. G., & Gürol, K. N. (2012). Balıkesir ilinin kırsal turizm potansiyelinin değerlendirilmesi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14 (23), 23-32.